

Poradnik doboru uzbrojenia w chorągwi Grunwaldzkiej Podolskiej ☀

Ryc. Herb Podola pośród herbów województw Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹

Na temat uzbrojenia napisano już tysiące pozycji, dlatego zebranie w całość wiedzy na ten temat jest rzeczą niemożliwą. Mimo iż w miarę możliwości będę podpierał się fachową literaturą i stosował aparat naukowy, nie należy tej pozycji traktować jako pracy naukowej. Z założenia ma to być tytułowy poradnik, będący tylko wprowadzeniem do tematu dla osób chcących się z nim zapoznać. Poradnik ma za zadanie pokazać niezbędne dozwolone MINIMUM uzbrojenia, jakie wymagane będzie w chorągwi, oraz pokazać podstawowe dopuszczalne formy. Za przykładem czerwonej książeczki podkreślam, że NIE JESTEM NIEOMYŚLNY, dlatego konstruktywna krytyka jest nawet wskazana. Poniżej opisane zostaną egzemplarze uzbrojenia z kręgu zachodnioeuropejskiego. Polecam członkom chorągwi własne poszukiwania, ze wskazaniem, aby wykorzystywane przez nas wynalazki posiadały najlepiej trzy rodzaje źródeł potwierdzających: zabytki muzealne lub archeologiczne, źródła ikonograficzne oraz historyczne.

Ogólne założenia chorągwi grunwaldzkich dla ciężkozbrojnych wchodzących na pole inscenizacji zakładają: hełm zamknięty, przeszywanicę, osłonę tułowia, rękawice, osłonę rąk i nóg. Chorągiew Podolska dostosowuje się do tych wymogów. Jednym z założeń uhistorycznienia chorągwi jest zawężenie datowania na 1380-1410 (*jednak dość szerokie występowanie niektórych elementów uzbrojenia wskazuje na poszerzenie dolnej granicy na powiedzmy 1350 a górnej 1415-1420, tak naprawdę wszystko zależy od miejsca występowania kręgu kulturowego/narodowego, coś, co występowało w Anglii 10 lat wcześniej u nas jest szczytem mody nie wspominając już o niepowtarzalnej wszechrekonstruowanej Italii*).

HELMY:

Hełm, jako jedyny ze wszystkich części uzbrojenia używany jest przez walczących, nieprzerwanie aż do obecnej chwili, nawet wtedy, gdy inne typy uzbrojenia wyszły już z użycia. Nie można wskazać jednej linii rozwojowej hełmów, gdyż jego odmiany powstawały

¹ Gajl T. "Herby szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów", Gdańsk, 2003

zapewne niezależnie w różnych kulturach i miejscach. Często linie typologiczne krzyżowały się lub zamierały, zacierając w ten sposób swoje pierwotne pochodzenie². Hełmy jako przedmiot badań bronioznawczych, nie doczekały się zbyt pokaźnej ilości publikacji. W dużej mierze są to opracowania poszczególnych zabytków. Przyczyny tego można dopatrywać się w małej ilości, znajdujących poprzez badania archeologiczne hełmów, a także niezbyt dużej ilości egzemplarzy zachowanych w zbiorach muzealnych. Badacze w Polsce swoją uwagę poświęcili zabytkom znalezionym podczas prac wykopaliskowych: w Siedlądzkowie³, Plemiętach⁴, Spytkowicach⁵, Leśnie⁶ czy Smoleniu⁷. Opracowana została także, specyficzna przyłbica „pekilhube” z Muzeum Okręgowego w Toruniu⁸, oraz hełm z zasłoną klapową z Olsztyna⁹. Monografii doczekał się hełm z Sandomierza, wiązany z osobą króla Kazimierza Wielkiego¹⁰. Pracą syntetyczną w pełnym znaczeniu jest zbiorowa praca pod redakcją A. Nadolskiego „Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450”¹¹. Pozycja ta stanowi zebranie całokształtu stanu wiedzy o polskim uzbrojeniu w wybranych latach. Hełmy zostały opisane w wyczerpujący sposób, wymieniono podstawowe ich typy, używane w Polsce, analizując jednocześnie zachowane oryginały, mieszczące się w przedziale czasowym książki. Uzbrojeniem w źródłach pisanych a szczególnie ich cenami niejednokrotnie zajmował się Jan Szymczak¹², jego zasługa jest też próba identyfikacji nazewnictwa stosowanego w źródłach pisanych i przyporządkowania konkretnych typów uzbrojenia ochronnego głowy do średniowiecznej terminologii¹³.

Hełmem występujący wielokrotnie na przedstawieniach malarskich lub rzeźbiarskich jest łebka. Jest to otwarty hełm, stożkowatego kształtu, noszony najczęściej z czepcem kolczym. W literaturze bronioznawczej przyjął się właśnie termin „łebka”, chociaż w średniowiecznych źródłach pisanych takie hełmy występują pod nazwą „szłom”¹⁴. Hełm ten przedstawiają np. nagrobek Czarnego Księcia z katedry w Canterbury z 1380 roku¹⁵, czy

² Z. Żygulski, Jun. *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 32.

³ A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądka*, PiMMiE, Seria Archeologiczna, nr 15, 1963, s. 89-93; Tenże, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlądzkowie nad Wartą*, SDDUiUW cz.4 Kraków 1969 s.5-23.

⁴ *Militaria z grodziska w Plemiętach* [w:] *Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej* red. A. Nadolski, Warszawa -Poznań -Toruń 1985.

⁵ A. Nadolski, Z. Wawrzonowska, *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, SDDUiUW, t.8, 1982, s.19-32

⁶ K. Walenta, *Wstępne wyniki badań kopca w miejscowości Leśno, gm. Brusy, woj. Bydgoszcz, ŁSA*, nr 1, 1994, s. 145-158

⁷ M. Głosek, B. Muzolf, *Dwa fragmenty hełmów średniowiecznych znalezionych na zamku w Smoleniu pow. Olkusz*, KHKM, R.L, 2002, nr 2, s. 35-43.

⁸ M. Głosek, A. Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, KHKM, R.35, 1987, nr2, s.219-234

⁹ A. Nowakowski, *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, Roczniki Olsztyńskie, XVI, 1989, s. 147- 154.

¹⁰ M. Morelowski, *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, Ateneum Wileńskie, 1930, z.3-4, s. .603-683.

¹¹ *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 -1450*, pod red. A. Nadolskiego, Łódź 1990.

¹² J. Szymczak, *O początkach platnerstwa krakowskiego*, KHKM, R. 36, 1988, nr 4, s. 697-709; Tenże, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII – XV w.*, AUL, FH 1989; Tenże, *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia. Uzbrojenie ochronne. Zbroje i hełmy*. [w:] *Uzbrojenie ... 1350 -1450*, s. 220-247; tenże, *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego. Uzbrojenie ochronne* [w:] *Uzbrojenie... 1450 -1500*, s. 261-266.

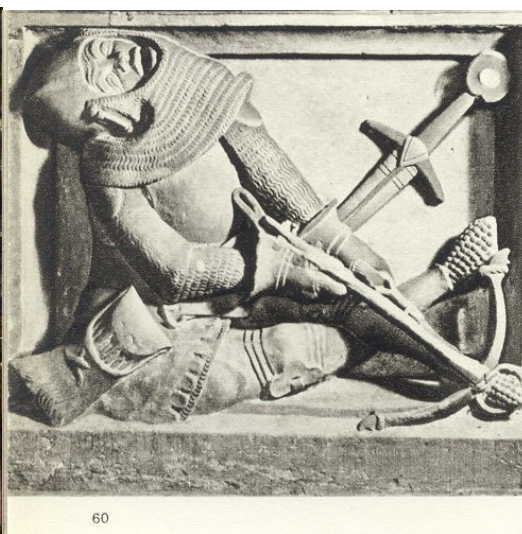
¹³ A. Nowakowski, *Jeszcze o "psich pyskach"*, Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane prof. A.

Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin, red. M. Głosek, Łódź 1997, s. 229-236; J. Danko, A. Nowakowski, J. Szymczak, *Militaria w Liber viginti atrium Pawła z Pragi, czyli tzw. Księżde Twardowskiego*, KHKM, R. 36, 1988, nr 1, s. 43-57; J. Danko, A. Nowakowski, *Osobiste arsenały Władysława Jagiełły i Ulryka von Jungingen w świetle współczesnych rachunków*, KHKM, R. 29, 1981, nr 1, s. 21- 34.

¹⁴ A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa...*, s. 226; A. Nowakowski, *Uzbrojenie Ochronne. Hełmy*, [w:] *Uzbrojenie... 1350 -1450*, s. 45.

¹⁵ R. Bartlett, *Panorama Średniowiecza*, Warszawa 2002, s. 110-111. s. 108.

niedco wcześniejszy witraż z opactwa Tewkesbury przedstawiający rycerza Hugh'a Despensera¹⁶. Niestety ze względów bezpieczeństwa hełmy otwarte w chorągwiach ciężkozbrojnych walczących w inscenizacji bitwy grunwaldzkiej, używać mogą jedynie dowódcy i chorążowie.

ryc. Przedstawienia hełmów otwartych

¹⁶ Tamże, s. 109.

Hełmami, które najbardziej interesują uczestników bitwy grunwaldzkiej są przyłbice, czyli hełmy z różnie mocowaną zasłoną chroniącą twarz¹⁷.

Najwcześniejsze dopuszczalne przyłbice posiadają ruchomy mobilny nosal, który z jednej strony mocowany jest do zaczepu czołowego a część dolna łączona jest z czepcem kolczym. Prawdopodobnie taką przyłbicą był hełm z Sandomierza datowany na 1350-1369¹⁸.

ryc. Hełm z Sandomierza, obok zasłona wczesnego typu (sposób mocowania).

Z czasem niewielki nosal poszerzono i wysklepiono tworząc osłonę całej twarzy. Przyłbice typu „Klappvisier” używane były niemal w całej europie najbardziej znany polski egzemplarz to hełm z Siedlądka¹⁹ datowany na 1380-1385. W okresie bitwy grunwaldzkiej hełm ten powoli przechodzi do historii na rzecz hełmów na zawiasach skroniowych. W przedstawionej ikonografii polskiej brak przyłbic wczesnego typu²⁰, występują nieliczne przyłbice z zasłoną na zawiasie czołowym (niem. Klappvisier)²¹ znane z zachowanych

¹⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa...*, s. 226-231, Z. Żygulski, Jun. *Broń w dawnej Polsce na...*, s. 99- 103, A. Nowakowski, *Uzbrojenie Ochronne. Hełmy*, [w:] *Uzbrojenie... 1350 -1450*, s. 48-52, A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądka*, PiMMAiE, Seria Archeologiczna, nr 15, 1963, s.89-93; tenże, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlądkiem nad Wartą*, SDDUiUW cz.4 Kraków 1969 s.5-23, M. Głosek, A. Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, KHKM, R.35, 1987, nr2, s.219-234, A. Nowakowski, *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, *Roczniki Olsztyńskie*, XVI, 1989, s. 147- 154, M. Morelowski, *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, *Ateneum Wileńskie*, 1930, z.3-4, s. .603-683.

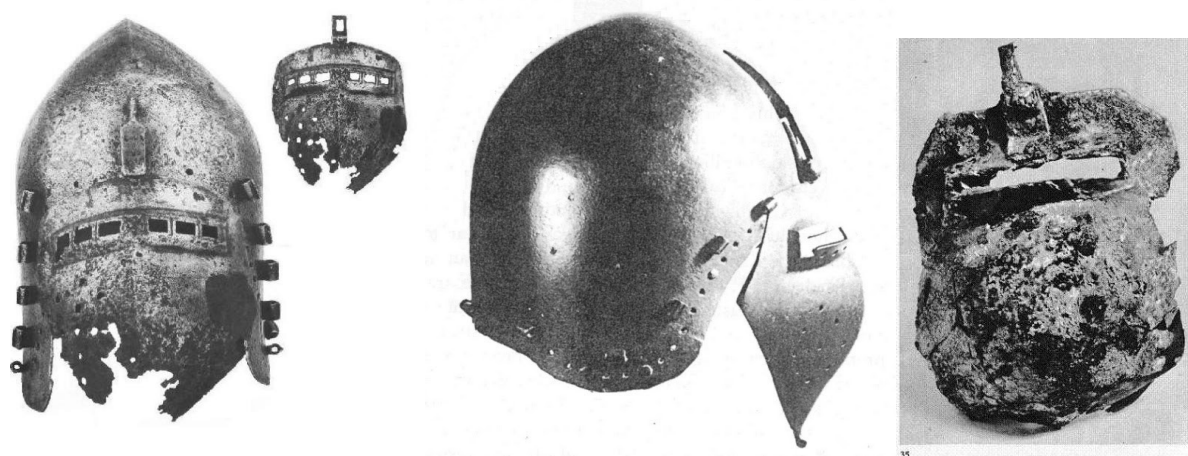
¹⁸ M. Morelowski, *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, *Ateneum Wileńskie*, 1930, z.3-4, s. .603-683.

¹⁹ A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądka*, PiMMAiE, Seria Archeologiczna, nr 15, 1963, s. 89-93; Tenże, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlądkiem nad Wartą*, SDDUiUW cz.4 Kraków 1969 s.5-23.

²⁰ M. Morelowski, *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, *Ateneum Wileńskie*, 1930, z.3-4, s. .603-683.

²¹ A. Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądka*, PiMMAiE, Seria Archeologiczna, nr 15, 1963, s.89-93; Tenże, *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlądkiem nad Wartą*, SDDUiUW, cz.4 Kraków 1969 s.5-23; A. Nowakowski, *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, *Roczniki olsztyńskie*, XVI, 1989, s. 147- 154; Z.

zabytków. Nie znaczy to jednak, że hełmy owe nie były używane. Zaznaczyć trzeba ze tego typu hełmy masowo wyobrażane w ikonografii zachodniej²² u nas zostały potraktowane po macoszemu. Oprócz przykładu siedlądzkowskiego znamy jeszcze zachowane Klappvisiery z Wrocławia (aktualnie znajdujący się w Berlinie), Valeria Schloss - Sion/Sitten, Norymbergi, Amsterdamu, Leeds, zaślonę do tego rodzaju hełmu z Soffumbergi, oraz bodajże dwie o mocno wydłużonym kształcie z Włoch.

ryc. Hełmy typ Klappvisier i zaślony od nich.

Żygulski, Jun. *Broń w dawnej Polsce...*, s. 101.

²² Taki hełm dostrzegamy np. na nagrobku Hartmana von Kraneberg z 1372 roku, Ch. Gravett, A. McBride, *German Medieval Armies 1300 – 1500*, Londyn 1985, s. 20. i wiele innych.

Zasłonie klapowej pod koniec XIV wieku zaczęto nadawać szpiczasty kształt zwierzęcej mordy, początkowo mocowano takie zasłony na zawiasie skroniowym jak w egzemplarzach znanych z Coburga czy z Kopenhagi (poniżej):

ryc. Hełmy na zawiasie czołowym zwane potocznie „krecim pyskiem”

Prawdopodobnie ze względów praktycznych (zawias czołowy zbyt łatwo i często się obluźnia, przez co zmusza właściciela do przytwierdzenia zasłony na stałe dla bezpieczeństwa, jednocześnie przyłbica traci swoje podstawowe walory, czyli możliwość podnoszenia zasłony) zmieniono zawias czołowy na zawiasy skroniowe. Najczęściej są to zawiasy sztyftowe pozwalające na całkowite zdjęcie zasłony. Do tej odmiany przyłbicy przylgnęła niemiecka nazwa, „hundsgugel” czyli nasz psi pysk. Jest to obok kapalinów najbardziej rozpowszechniony hełm w okresie grunwaldzkim. Poniżej egzemplarze z Krakowa, Cluny, hełm Charlsa VI i nieśmiertelny Churbug. W użytkowaniu utrzymał się jeszcze jakiś czas, na co wskazuje chociażby „psi pysk” na epitafium Wierzbicy z Branic pochodzącym z 1425 roku²³.

²³ L. Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław 1976, s.71.

ryc; hełmy typu psi pysk.

Dopuszczalna jest też charakterystyczna przyłbica o cylindrycznym kształcie dzwonu przechodzącym w szpiczasty szczyt. Helmy takie zwane w źródłach pisanych „pikenhube” uznawane są za zapożyczone od ludów bałtyjskich i z powodzeniem używane przez zakon krzyżacki jak i kombatantów polskich czy czeskich. Znany egzemplarz z Torunia²⁴, nie posiada zachowanej zasłony, dla historycznego bezpieczeństwa można używać zasłon typu klapenvisier lub psi pysk (dla zainteresowanych dodam tylko, że prawdopodobnie w druku ukaże się praca Wojtka Wasiaka na podstawie jego obronionej pracy mgr omawiająca wyczerpująco temat tych hełmów jak i kilka typów proponowanych przez niego zasłon)

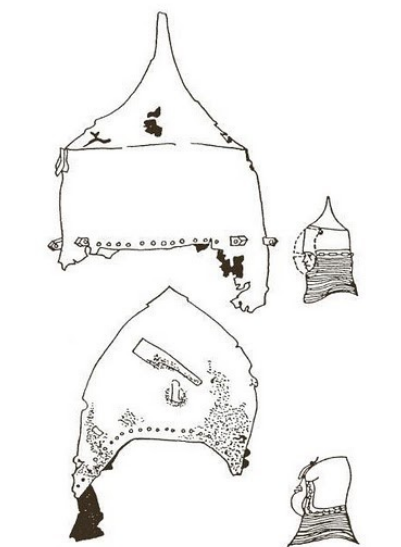
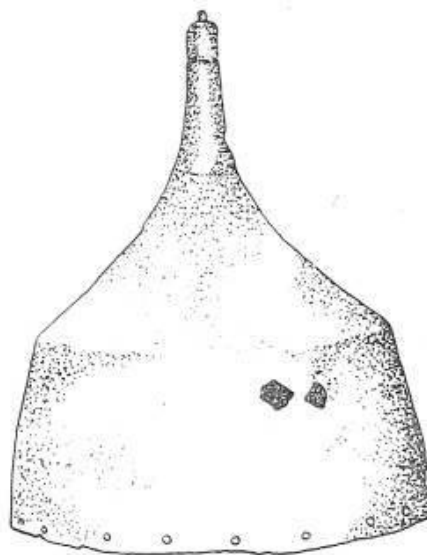
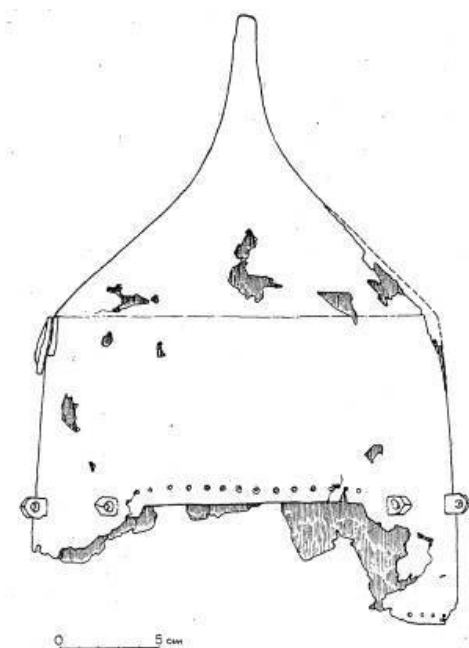

Fig. 9. Basnet with visor and with a pointed skull top (*pikihube*), c. 1380, environs of Toruń.

Fig. 10. Basnet with visor, end of 14th century, Olsztyn.

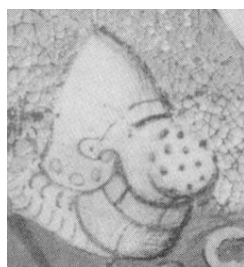

Ryc. 6. Helm z Mielna, woj. Olsztyn, według W. La Baume

ryc. Helmy typu „pikenhube” .

²⁴ M.Głosek, A.Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, KHKM, R.35, 1987, nr2, s.219-234

Podsumowując dopuszczalne hełmy to: przyłbice wczesnego typu, klapenvisiery, psie pyski, pikenhube. Nie znaczy to jednak, że inne hełmy nie będą dopuszczone. Wymienione wyżej typy stanowią pewien kanon, który jak najbardziej może być łamany przez inne hełmy pod warunkiem potwierdzenia występowania takiego hełmu przynajmniej w dwóch rodzajach źródeł. Jak np. w wypadku tej przyłbicy z charakterystyczną zasłoną.

Kwestia sporną są kapaliny z odpowiednio zachodzącym rondem zaopatrzone w osłonę gardła, szyi i brody, w postaci np. kołnierza kolczego, lub nazwijmy to proto podbródka (w pełni wykształcony wyprofilowany podbródek jest późniejszym wynalazkiem) dopuszczanie takich patentów pozostawiam w gestii dowódcy.

ryc. Przykładowy „proto podbródek” w zestawieniu z hełmem typu kapalin.

Wiem, że poniższych słów nie muszę pisać, ale dla jasności wspomnę jeszcze NIEDOPUSZCZALNYM hełmem na okres bitwy grunwaldzkiej jest hełm garnczkowy. Były to hełmy całkowicie zamknięte, zbudowane ze znitowanych blach²⁵. Hełm garnczkowy stał się szybko typowym rycerskim atrybutem, a efektowny wygląd spowodował, że bardzo często wyobrażano go w ikonografii, nierzadko samodzielnie jako symbol stanu rycerskiego²⁶. Na szczycie hełmu osłoniętego labrami, czyli barwnym materiałem w barwach właściciela,

²⁵A Nadolski, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 132.

²⁶A. Nowakowski, *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991, s. 87-88, Z. Żygulski, Jun. *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 99-100.

ustawiano klejnot, trójwymiarowe wyobrażenie herbu rycerza²⁷. Mimo odpowiedniego datowania ikonografii przedstawiającej takie hełmy, te nie występowały już na polach bitew a jedynie jako atrybut rycerskości na nagrobkach i innej ikonografii, a jego odmiana pojawiała się jako hełm turniejowy²⁸.

Mam nadzieję, że nie muszę, ale dodam dla świętego spokoju, że wszelkie salady, armety, łebki z tarczami skroniowymi, barbuty, kapaliny z wiziurami nie mieszczą się w datowaniu. Pierwsza wzmianka o saladzie w Polsce to 1416 rok.

OSŁONY TUŁOWIA:

Kilka typów osłon tułowia jest dopuszczalne jako uzbrojenie używane w chorągwi podolskiej.

Należy wspomnieć, przynajmniej dla zasady, o przeszywanicy tekstylnej - osłonie amortyzującej siłę uderzeń; w zależności od ilości przeszytych ze sobą warstw materiału jest ona odpowiednio gruba i twarda. Przeszywanica jako element uzbrojenia ma być schludna, w miarę czysta i nie popruta. Nikt nie będzie sprawdzał, jakim sposobem jest wykonana, ale niedopuszczalne i karygodne są znane przypadki poprutej i ciągnącej się firanki wystającej z przeszywanicy. Wewnętrzna i zewnętrzna strona przeszywanicy powinna być zrobiona z lnu ewentualnie wewnątrz może być barchan. W oryginale na interesujący nas okres osobiście znam tylko trzy ubiory pikowane bojowe: Purpoint Stefane de Blois, jakże Charlsa VI i cotte de arms Czarnego Księcia. Wskazane jest, aby wzorować się na tych egzemplarzach, ale trzeba sobie zdawać sprawę, że jest to tylko mały wycinek całości. Poza tym uznaje się, że są to stroje wierzchnie. Wskazują na to, w stroju Charlsa VI, chociażby rękawy dostosowane do pomieszczenia naręczników z liśćmi, oraz rozcięcie na lewym boku służące do wystawienia pochwy. Wyznacznikiem tego jest też krótki rękaw w ubraniu czarnego księcia.

²⁷ A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne. Helmy. Łebki*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1350 -1450*, red. A. Nadolskiego, Łódź 1990, s. 41-43.

²⁸ Chodyński A.R. *Zbroje kolcze z Gdańskiego Dworu Artura. Z tradycji turniejowych w Polsce.*, Malbork 1994.

Dopuszczony jest pancerz w postaci samej kolczugi, jednak pamiętać trzeba, że w okresie nas interesującym nie występowała ona samoistnie. Kolczugę zakładano przez cały okres średniowiecza pod inne rodzaje uzbrojenia ochronnego²⁹. Nie jest to wymagane na inscenizacji bitwy grunwaldzkiej. Na pewno obowiązuje zakaz noszenia kolczugi ocynkowanej oraz wskazane jest, aby kolczugi były nitowane. Oczywiście jest to duży wydatek, dlatego nie jest to obowiązek, ale wskazanie kierunku rozwoju. Jasne też jest, że osoby używające pancerza kolczego jako jedynej osłony, muszą posiadać odpowiednio grubsze przeszywanie.

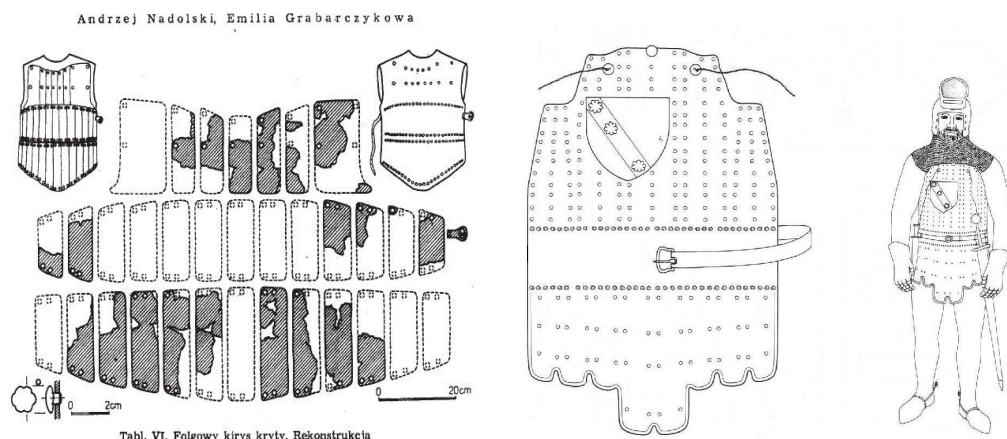

ryc. Fragmenty kolczugi z Plemięt i kompletna z Churburga.

²⁹ *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350..., s. 59 i in*

Bardzo popularną i dopuszczalną osłoną są tzw. płaty. Są one potwierdzone zarówno w ikonografii jak i zachowały się oryginalne egzemplarze np. Plemiąt, czy Nowego Miasta nad Wartą. i inne. Wspomnieć należy o najbardziej znanych płatach z Visby, jest to kilkanaście rodzajów płyt odnalezionych na pobojowisku, jeszcze na zwłokach (dodatkowa wartość poznawcza). Chociaż datowanie płyt to 1360 rok, to na Grunwald oczywiście są dopuszczone wszystkie ich formy³⁰. Pomimo że jest to często używane przez dzisiejszych rekonstruktorów i w bractwach rycerskich uzbrojenie, podkreślić trzeba, że jest to rynsztunek wychodzący z mody w okresie grunwaldzkim. W końcu XIV wieku, płaty były już przestarzałe, a co za tym idzie można powiedzieć, że "biedne".

ryc: Płaty z Plemiąt, Nowego Miasta nad Wartą, Passau, Visby, Chalkis.

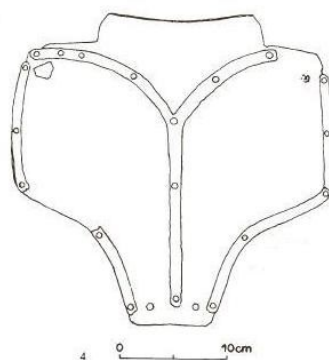
³⁰ Thordeman, *Armour from the Battle of Visby I-II* 1939–40

W okresie bitwy grunwaldzkiej szczytem mody był kirys zapewne używany przez większość kombatantów bitwy.

Kirys kryty ("brostblechy") od 1350 r. wypiera płaty, potwierdzają to źródła ze zbrojowni krzyżackich zamków – były one w tym okresie kupowane tysiącami. Kirys taki wykonywano z już profilowanych elementów blach, szczelnie obitych, przykrytych, oklejonych skórą lub materiałem i to zarówno lnem jak i bogatszym wzorzystym jedwabiem. Prawdopodobnie szczątki omawianego kirysu znaleziono w Siedlądkiem³¹ znany zabytki np. z Monachim i Chalkis, oraz kontrowersyjny egzemplarz znajdujący się w Nowym Yorku, przypuszczalnie będący twórczą fantazją muzealników.

ryc. Kirysy kryte Monachium i Chalkis oraz włoska corrazina(coś pomiędzy płytami a brygantyną)

Naplecznik. Borówek, woj. skierniewickie; koniec XIV – początek XV w.

ryc. naplecznik z Öttepy 1396 oraz z Borówka

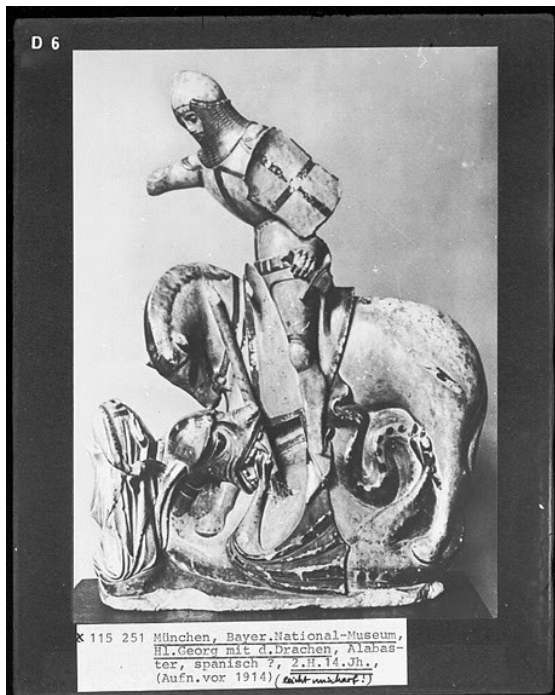
Kirys biały zapewne na zachodzie i we Włoszech był już znany i używany i przypuszczalnie występowały jego pojedyncze egzemplarze na bitwie grunwaldzkiej to

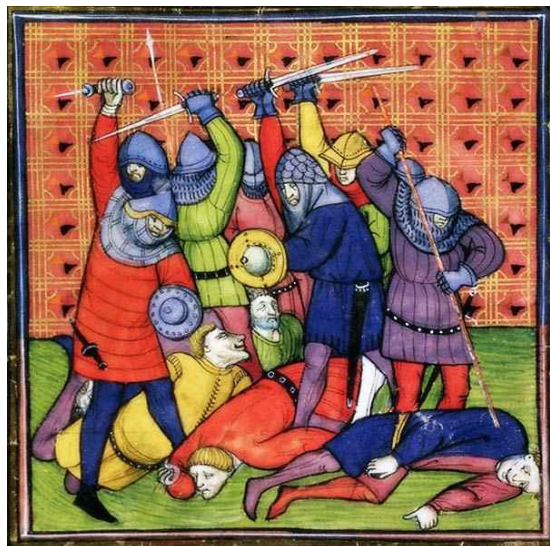
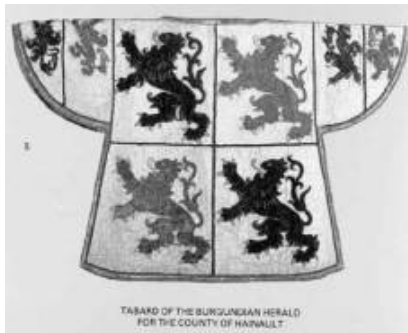
³¹ Nadolski A. *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądkiem*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna, nr 15, 1963

niestety nie są potwierdzone. Okres jego świetności nadszedł w okresie późniejszym. Świadczy o tym choćby epitafium Wierzbicy z Branic z 1425 roku uznawane za pierwsze zachowane przedstawienie zbroi białej w Polsce. Na pewno używano samych napierśników płytowych zakładanych czy to na pikowane purpointy, czy na herbowe jaki, kurty lub cotte.

Generalizując zbroja biała na Grunwaldzie jest całkowitym szczytem mody i powinny ją nosić tylko osoby odtwarzające bardzo zamożne postaci. Wskazane jest, aby w miarę możliwości zakrywać wszelkie uzbrojenie tułowia szatami herbowymi: jakami, tabardami, lenterami czy cotte.

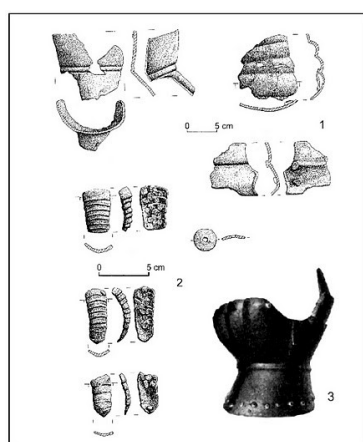

RĘKAWICE

W okresie bitwy grunwaldzkiej typem rękawic, które najczęściej używano są rękawice „klepsydrowe”. Zbudowane z ochrony kości śródręcza profilowanej w kształt przypominający dłonie, różnej ilości zbrojników chroniących palce, oraz mankietu, który tworzy w połączeniu z osłoną śródręcza wygląd „klepsydry”. Zaleca się, aby osoby walczące w chorągwi podolskiej używały właśnie takich rękawic. Za używaniem tego typu ochron dłoni przemawiają wszystkie rodzaje źródeł. Odnajdujemy je w spisach zbrojowni miejskich³², zarówno polskich jak i krzyżackich³³. Także powinności bojowe sołtysów przewidywały ich użycie. Źródła ikonograficzne z okresu przedstawiają duże ilości rękawic klepsydrowych.

Znane są też egzemplarze oryginalnych zabytków, z Polski i zachodniej europy. Fragmenty rękawicy odkryte zostały w Bolesławcu nad Prosną (datowane na 1396-1401³⁴), na zamku w Czchowie³⁵, znanych jest też wiele okazów z zach. Europy. Najbardziej chyba interesujące nas rękawice znaleziono na poboju grunwaldzkim³⁶.

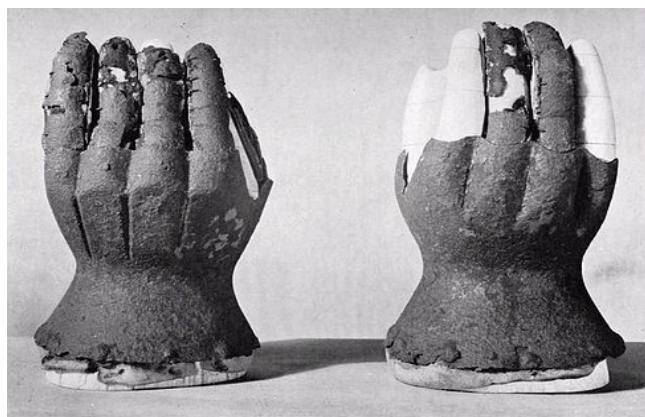
Tabl. VI Fragmenty rękawicy zbrojowej znalezione w Czehowie, pow. Białobok, woj. wielkopolskie. 1 - odłamek rękawicy z palca; 2 - odłamek rękawicy z nadgarstka; 3 - rękawica zbrojowa z Olaus Rudbeckius (1629-1630) (zob. A. Szymon 2003, s. 11-12; zob. B. Zacharska 1999, s. 217).

Fig. 215. Gauntlet from Alsno Hus, Sweden. Scale 1:2. National Museum of Antiquities, Stockholm.

Gauntlets of the Black Prince. The lining is of buff leather embroidered with silk.

The two gauntlets of the late fourteenth century among the funeral achievement of Sir Edward Blackett, d. 1718, in Ripon Cathedral

³² *Historia Kultury Materialnej Polski w zarysie*, t 2, Wrocław 1978, s. 102, *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 -1450*, pod red. A. Nadolskiego, Łódź 1990, s. 60.

³³ Nowakowski A. *Arsenały zamków krzyżackich w Prusach w latach 1364-1431 w: Mediewalna Archeologia*, 1986, t31, s.93

³⁴ Maik J. *Military Accessories from Bolesławiec on the Proсна*, *Asculi Archaeologiae Historicae* X, Łódź 1997, s.19-39

³⁵ Szpunar A, Glinianowicz M. *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, *Acta Militaria Medievalia* II, Kraków- Sanok 2006, s. 137-188

³⁶ Znaleziona na stanowisku: Stębark st. 1-kaplica, *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350...*, s. 59

Oczywiście były też używane rękawice innych typów, najbardziej znane to rękawice znalezione na poboju Visby i dokładnie datowane na 1360 rok. Znalezione kilka typów różniących się od siebie ułożeniem ochronnych zbrojników. Jednak na polach bitwy grunwaldzkiej ten rodzaj ochrony był już stosunkowo przestarzały.

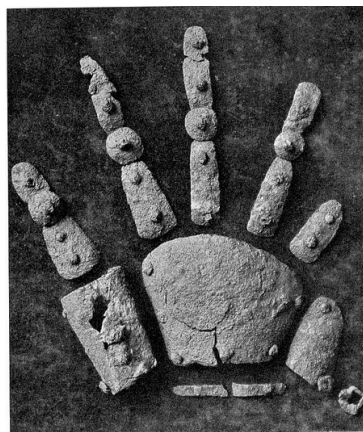

Fig. 405. Gauntlet 1. Reconstruction. Scale 1:2.

Fig. 414. Gauntlet 3. Reconstruction. Scale 1:2.

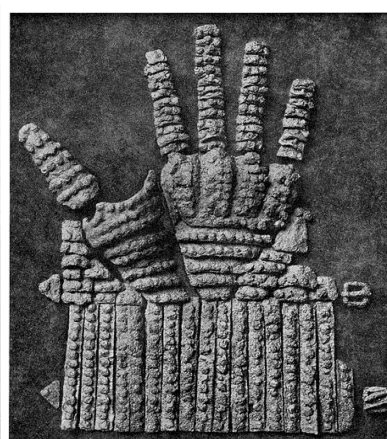

Fig. 410. Gauntlet 2. Reconstruction. Scale 1:2.

Podobnie jest z rękawicami kolczymi, które występują jeszcze w tym okresie, ale jest to już przeżytek. Rękawice tego typu będą dopuszczone do używania, ale tylko pod warunkiem ładnego, porządnego ich wykończenia (odpowiedniego doszycia do jednopalczastej rękawicy pikowanej lub podszytej amortyzującym filcem, a nie rękawicy spawalniczej ☺), wskazane jest też dążenie do używania nitowanej plecionki kolczej.

Oslony rąk i osłony nóg

Obowiązują następujące osłony rąk: zarekawie, nałokietnik, opacha. Zarekawie nie jest wymagane jedynie w dłoni pod tarczą. Odnośnie nóg obowiązkowe są nabiodrki, nakolanniki i łydki, trzewiki nie są obowiązkowe. Różne układy zbrojników przynitowanych do podkładu skórzanego lub tekstylnego widoczne są na wielu nagrobkach i ikonografi. Analiza statystyczna Douglasa W. Stronga

<http://talbotsfineaccessories.com/armour/effigy/German-Effigies.htm> przeprowadzona na nagrobkach ukazuje, że pełne płytowe osłony rąk pojawiają się ok połowy XIV wieku wypierają z użycia zbroje innego rodzaju. Dlatego znowu muszę użyć stwierdzenia, że osłony zbrojnikowe na Grunwaldzie to uzbrojenie przestarzałe. Na dodatek często nagrobki przedstawiają użytkowników w niepełnym uzbrojeniu, występuje samo zarekawie i nałokietnik. Nałokietniki do zestawów zbrojnikowych to najczęściej same miseczki bez liscia z czasem liść przybiera formę okrągłej tarczki. Czasem osłony rąk na ikonografii są niewidoczne - zakryte rękawem stroju herbowego lub kolczugą. Wymogi bezpieczeństwa wypaczają trochę ideę rekonstrukcji zgodnej z ikonografią. Sceptyczne podchodzę też do osłon z samej skóry, jak opacha znana z Londynu, tego typu uzbrojenie będzie dopuszczane jedynie po sprawdzeniu przez kompetentne do tego osoby na polach Grunwaldu lub innych imprezach chorągwi Podolskiej. Najbardziej pasującym uzbrojeniem na bitwę grunwaldzką są pełne płytowe osłony zarówno rąk jak i nóg Oprócz dopuszczenia zbrojnikowych nabiodrków, dopuszczalne będą osłony pikowane pod warunkiem dobrze ubitej grubej

warstwy pikowania. (osoby pragnące powalczyć mocniej wszywają między warstwy materiału podłużne kawałki blachy dla wzmocnienia.)

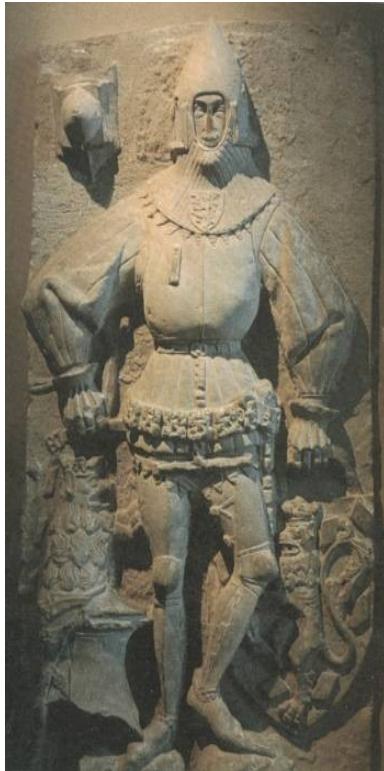

Knight from the Levitic pew at Verden Cathedral. About 1360-70.

Fig. 329. Goliath on the choir-stall at Scharnebeck Church, Hanover. About 1370.

Na koniec kilka ogólnych zasad

Dopuszczalne uzbrojenie mieści się w szerokim przedziale powiedzmy okołogrunwaldzkim. Dlatego wskazane jest, aby trzymać się jak najbliżej roku 1410. A przynajmniej żeby to był kierunek rozwoju Chorągwi.

W tym miejscu miałem napisać o tzw. kontekście odtwarzanej postaci, ale muszę przyznać że dosłownie miałem w głowie słowa zapisane już w regulaminie chorągwi Siemowita, które teraz zacytuję:

„Przede wszystkim ważna jest spójność historyczna całej postaci walczącego. Jeśli mamy na sobie element wzorowany na czymś pochodzącym z 1360 roku, starajcie się nie łączyć tego z elementem z roku 1420. Naprawdę dużo lepiej wygląda ktoś ubrany w sprzęt pochodzący w całości z jednego okresu.

Dobrym pomysłem jest wybranie sobie wizerunku nagrobkowego rycerza lub jakiejś ryciny i robienie uzbrojenia w całości odpowiadającego przedstawionemu. Wtedy macie większą pewność, że wszystko będzie dobrze i historycznie.

Poza tym należy zwrócić uwagę, na to, z jakich materiałów jest wykonana zbroja. Wchodzą w grę tylko elementy wykonane z materiałów dostępnych w epoce (tj. żadnego aluminium, nierdzewnej stali, czy stopów tytanu z wolframem).

Także najpierw, zanim kupisz coś, co się Tobie wizualnie podoba, sprawdź czy jest to wzór odpowiadający historycznemu wzorcowi i datowaniu, na które się zdecydowałeś. Oraz czy całość Twojego opancerzenia odpowiada stanowi odtwarzanego przez ciebie walczącego³⁷ - Dodam tylko od siebie, że odnosi się to nie tylko do uzbrojenia, ale wszystkich przedmiotów kultury materialnej średniowiecza.

Wzorując się na ikonografii pamiętajmy, że wszystkie zorganizowane czy też nie przejawy życia społecznego, miały związek z religią. Większość zabytków ikonografii było jednym ze sposobów ewangelizacji społeczeństwa. Dlatego należy podchodzić ze szczególną ostrożnością do przedstawień religijnych ukazujących uzbrojenie, gdzie autorzy podkreślając nieznany, pogański czy nienawistny chrześcijaństwu charakter noszących je postaci udziwniali, fantazjowali i wymyślali niektóre elementy³⁸.

Maciej Ficyk (Hooru)

³⁷ Wysoczański. B *Wymogi uzbrojenia na bitwę grunwaldzką w Chorągwi mazowieckiej X. Siemowita na Grunwaldzie 2009* – regulamin znajduje się w Internecie

:http://www.ch.ks.siemowita.webpark.pl/zasady/uzbrojenie/uzbroj_ciezkobrojni.htm

³⁸ O zbroi szyderczej i jej ideologicznych przesłankach przeczytać można w: Z. Żygulski, Jun. *Średniowieczna zbroja szydercza*, [w:], *Sztuka i ideologia XV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1978.

BIBLIOGRAFIA

- Ameisenowa Z. *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa 1961.
- Arszyński M. *Sztuka regionu świeckiego*[w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego region*, t. II, Warszawa 1980.
- Baczkowski K. *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370- 1506)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 3, Kraków 1999.
- Bartlett R. *Panorama Średniowiecza*, Warszawa 2002.
- Bartlett C., Embleton G. *Englisch Longbowmen 1330-1515*, Londyn 1995.
- Bartkowiak M., *Towarzystwo Jaszczurcze w latach 1387 -1437*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 51, 1946, s. 131.
- Bieszk K., *Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiakonu pomorskiego*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 34, 1927, s. 26.
- Biskup M., *Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia*, Ziemia Kujawska, 1, 1963, S. 73 -104.
- Biskup M. *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308 – 1521)*, Gdańsk 1993.
- Biskup M., Labuda G. *Dzieje zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka- Społeczeństwo- Państwo- Ideologia*, Gdańsk 1986.
- Boeheim W. *Handbuch der Waffenkunde. DasWaffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Leipzig 1890, reedycja Graz 1966.
- Bogunka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV- XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Buczek K. *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII- XIII w*, Zapiski Historyczne, t.35,1975.
- Buko A, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia- hipotezy- interpretacje*, Warszawa 2005.
- Bunar P., Sroka S. A., *Wojny, bitwy i potyczki w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1996.
- Blair C. *European Armour*, London 1958.
- Cicholewski R. *Rzeźba gotycka w Pelpińskim Muzeum Diecezjalnym*, Studia Pelpińskie, t. XIV, R. 1983, s. 305-321.
- Cicholewski R. *Kult Maryi w sztuce pomorskiej*, Studia Pelpińskie, t. XVII, R. 1986, s. 81-87.
- Cieślak E., *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV wieku*, Gdańsk 1960.
- Chodyński A. R. *Phyta nagrobkowa z Ostrowina*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1990, nr 1-4, s. 3-18.
- Chodyński A.R. *Zbroje koczne z Gdańskiego Dworu Artura. Z tradycji turniejowych w Polsce.*, Malbork 1994.
- Chodyński A. R. *Znaczenie zaginionego obrazu Obłężenie Malborka w 1460 r. z Gdańskiego Dworu Artura w studiach nad orężem*, Rocznik Elbląski, t. XVII, R. 2000, s. 10-31.
- Chodyński A.R. *Broń i barwa w czasach Krzyżackich od XIII do połowy XIV wieku*, Malbork

- 2003.
- Chłopocka H., *Procesy Polski z zakonem Krzyżackim w XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, Poznań 1967.
- Cowgill J., Neergaard M., Gryffiths M., *Knives and Scabards. Medieval find from excavations in London*, Londyn 1986
- Czaplewski P. *Tytułatura książąt pomorskich do początku XIV wieku*, Zapiski towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 15, 1949, s. 9 -61.
- Danka J. Nowakowski A. *Osobiste arsenaly Władysława Jagiełły i Ulryka von Jungingen w świetle współczesnych rachunków*, KHKM, R. 29, 1981, nr 1, s. 21- 34.
- Danka J. Nowakowski A., Szymczak J., *Militaria w Liber viginti atrium Pawła z Pragi, czyli tzw. Księdze Twardowskiego*, KHKM, R. 36, 1988, nr 1, s. 43-57.
- Dziewanowski W. *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935.
- Dobrowolski K. *Początki chrześcijaństwa na Pomorzu Gdańskim od X do XIII wieku*, Studia Pelplińskie, t. II, R. 1971, s. 79-89.
- Dobry A. *Płyty i pomniki nagrobne w zbiorach Muzeum Zamkowego Malborku. Katalog*, Malbork 2005.
- Domasłowski J. Karłowska- Kamazow A, Labuda A. S., *Malarstwo gotyckie na Pomorzu wschodnim*, Warszawa- Poznań 1990.
- Dziewanowski W. *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935.
- Ehrlich L., *Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa 1954.
- Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, przeł. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950.
- Ekdal S. *Banderia Prutenorum des Jan Długosz- eine Quelle zur Schlecht bei Tannenberg Quellenwert der Handschrift*, Gottingen 1976.
- Expozice Vojenského Historického Muzea, Výběrový Katalog*, Praha 1991.
- Gembarszewski B. *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1960*, Warszawa 1960.
- Głosek M. *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszaw 1984.
- Głosek M. *Późnosredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź 1996.
- Głosek M. *Zabytki uzbrojenia jako źródło do dziejów miast pomorskich*, [w:] *Chojnice i Pomorze Wschodnie w średniowieczu*, red. H. Rzęska i K. Wałęta, materiały z sesji archeologicznej zorganizowanej 6 marca 1998 w Chojnicach, Chojnice 2002, s. 21-27.
- Głosek M. Muzolf B. *Dwa fragmenty hełmów średniowiecznych znalezionych na zamku w Smoleniu pow. Olkusz*, KHKM, R. 50, 2002, nr2, s. 35-43.
- Głosek M. A. Nadolski, *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1970.
- Głosek M. Nowakowski A. *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, KHKM, R.35, 1987, nr 2,s. 219-234
- Gosieniecka A, *Sztuka w Gdańsku, malarstwo, rzeźba, grafika*, [w:], *Gdańsk jego dzieje i kultura*, Warszawa 1969.
- Gravett Ch., *English Medieval Knight 1400-1500*, Osprey Publisching, Londyn 2001.
- Gravett Ch. McBride A. *German Medieval Armies 1300 – 1500*, Osprey Publisching, Londyn 1985.
- .Gumowski M., *Krzyżackie breaktaty*, Toruń 1938.
- Gumowski M., *Korpus nummorum Poloniae*, Kraków 1939.
- Gumowski M., *Pieczęcie książąt pomorskich*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. XVI, Toruń 1950.
- Gumowski M, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960.
- Gumowski, M., *Mennica Gdańska*, red. Antoni Domaradzki, Gdańsk 1990.
- Górski K., *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce*, Poznań 1949.
- Górski K., *Stosunek Gdańska do Kazimierza Jagiellończyka w okresie wojny trzynastoletniej*,

- Toruń 1952.
- Hewitt J. *Ancient Armour and Weapon in Europe*, t. 1-3, Oxford- London 1855-1860, reedycja Graz 1967.
- Hilcerówna Z. *Ostrogi polskie X-XII wieku*, Poznań 1956.
- Historia dyplomacji polskiej*, red. G. Labuda, t. 1, Warszawa 1980.
- Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 1, do roku 1466, cz.1-2, Poznań 1969.
- Jarzewicz J., Karłowska-Kamazowa A., Trelińska B. *Gotyckie spiżowe płyty nagrobne w Polsce. Studia o formie i treściach ideowych*, Poznań 1997.
- Jaśiński K. *Zapis Pomorza gdańskiego przez Mszczuja w roku 1282*, Przegląd Zachodniopomorski, t.2, R. VIII, 1952, s.176.
- Jaśiński K. *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, t. 1.
- Jedlinki M. Z., *Kronika Thitmara*, Poznań 1953.
- Kaczanowski P., Kozłowski J. K. *Najdawniejsze dzieje ziem polskich(do VII wieku)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 1, Kraków 1998.
- Kajzer L. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław 1976.
- Karłowska-Kamazowa A. *Gotyckie i wczesnorennesansowe płyty nagrobne z Poznania i Szamotuł*, Poznań 1990.
- Kętrzyński S., *Kazimierz Odnowiciel (1034 -1038)*, Warszawa 1961.
- Kiersnowski R., *Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych*, *Slavia Antiqua*, t. 3, 1951.
- Kiersnowski R., *Grodziska pomorskie w najdawniejszych przekazach źródeł pisanych*, *Archeologia Polski*, t. 2: 1958, s. 241 -266.
- Kirpicznikow A. N. *Ruskije szlemy X-XIII w.*, *Sowiejskaja Archeologia* 1958, nr 4, s. 47-69.
- Kłębowski J., *Nagrobki gotyckie na Śląsku*, Poznań 1969.
- Kras P., *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998.
- Kronika Jana z Czarnkowa*, przeł. J. Żerbiłło, oprac. M. D. Kowalski, Kraków 1996.
- Kopijnicy, szyprowie, tenutariusze*, *Gdańskie studia z dziejów Średniowiecza* red. B. Śliwiński, nr 8, Gdańsk 2002.
- Kuczyński S. M., *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409 -1411*, Warszawa 1966.
- Kussin W. *Spätgotischen Tafelmalerei in Danzig*, Erlangen 1937.
- Knight P. *Henryk V and the conquest of France 1416-53*, Osprey Publishing, Londyn 1998.
- Labuda A. S. *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w drugiej połowie XV wieku*, Warszawa 1978.
- Labuda G., *Czy książęta zachodniopomorscy wywodzili się od Piastów*, *Studia i Materiały Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 4, 1958, z. 1.
- Labuda G. *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X–XIV wieku*, Warszawa 1958.
- Lalik T., *Regale targowe książąt wschodnio pomorskich w XII i XIII wieku*, *Przegląd Historyczny*, 57, 1965, s. 197.
- Leśniowski H. Nowakowski A., *Sekrety Krzyżaków*, Poznań 1992.
- Ławrynówicz O. *Pas rycerski na Śląsku i w Małopolsce w wiekach średnich. Studium ikonograficzne*, *KHKM*, 2005, nr 1, s. 3-15.
- Ławrynówicz O. *Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich*, *Acta Archaeologica Lodzenia*, Łódź 2005.
- Łęga W. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R.35, Toruń 1925.
- Łowmiański H., *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953.
- Łosiński W., *Początki wczesnośredniowiecznego Gdańska – problem widziany z daleka*, *Slavia Antiqua*, 44, Poznań 2001, s. 52 - 61.

- Maik J. *Military Accessories from Bolesławiec on the Prosna, Asciculi Archaeologiae Historicae X*, Łódź 1997, s.19-39
- Marciniak-Kajzer A. *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza Krzyżacko-Polskiego* Acta Militaria Medievalia III, Kraków-Sanok 2007, s. 201-208
- Maleczyński K., *Polska i Pomorze Zachodnie w Walce z Niemcami w wieku XIV i XV*, Gdańsk 1946.
- Małecki A., *Studia heraldyczne*, Lwów 1900.
- Manteuffel T. *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1978.
- Marczak P., *Wojny husyckie*, Warszawa 2005.
- Mędrak H. *Iluminacja Graduału L. 13 w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Studia Pelpińskie, t. VI, R. 1975, s. 297-315.
- Militaria z grodziska w Plemiętach [w:] Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej* red. A.Nadolski, Warszawa -Poznań -Toruń 1985
- Morelowski M. *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, Ateneum Wileńskie, 1930, z.3-4, s.603-683.
- Mrozowski P. *Polskie Nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994.
- Nadolska- Horbacz K. *Uzbrojenie średniowieczne na Pomorzu Wschodnim do okresu krzyżackiego*, Łódź 1995, praca doktorska napisana w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. M. Głoska.
- Nadolski A. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954
- Nadolski A. *Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu wielkopolskiego*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 1960
- Nadolski A. *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlądkowa*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna, nr 15, 1963
- Nadolski A. *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Legnickiego*, Studia Muzealne 1966, z.5, s.7-18
- Nadolski A. *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlądkowie nad Wartą*, Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego cz.4 Kraków 1969.
- Nadolski A. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
- Nadolski A. *Grunwald 1410*, Warszawa 1993.
- Nadolski A. Z.Wawrzonowska, *Szczątki zbroi ze Spytkowic*, Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego t.8 1982.
- Nicolle D., McBride A. *French medieval armies 100-1300*, Londyn 1991.
- Nowak Z., *Akt rozpoczynający „Wielką Wojnę”. List wypowiedzi wielkiego mistrza Ulryka von Jungingen z 6 sierpnia 1409 roku*, Komunikaty Mazursko –Warmińskie, 1976, nr1, s.78 -112.
- Nowakowski A., *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, Roczniki olsztyńskie, XVI, 1989, s. 147-154.
- Nowakowski A. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*, Toruń 1991.
- Nowakowski A. *Jeszcze o „psich pyskach”*, Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane prof. A. Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin, red. M. Głosek, Łódź 1997, s. 229-236.
- Nowakowski A. Szymczak J. *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w Polsce w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, KHKM, 1985, R. 33, nr 1-2, s.29-46.
- Nowakowski A. *Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia*, Łódź 1994.

- Nowakowski P. A. *O dwóch nagrobkach Mikołaja Tomickiego*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archeologia, 2003, nr 24, s. 247-261.
- Nowakowski P. A. *Arsenały domowe rycerstwa Polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.
- Oakeshott R. E. *The Sword in the Age of Chivalry*, London 1964.
- Otto- Michałowska M. *Gotyckie malarstwo tablicowe w Polsce*, Warszawa 1982.
- Perlbach, *Pommerellisches Urkundenbuch*, Danzing 1881.
- Pierzak J. *Średniowieczne hełmy garnczkowe na ziemiach polskich, na tle zachodnioeuropejskim*, Bytom 2006.
- Piwowarczyk D., *Poczet rycerzy polskich w XIV i XV wieku*, Warszawa 2004.
- Polska technika wojskowa do 1500*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994.
- Potkowski E., *Rycerze w habitach*, Warszawa 1978.
- Powierski J., *Kształtowanie się granicy pomorsko- pruskiej w okresie od XII do początku XIV wieku*, Zapiski Historyczne, t. 30, 1965, z. 2- 3.
- Powieski J. *Podziały terytorialne Pomorza Gdańskiego i ziem na prawym brzegu dolnej Wisły*, Konferencja Pomoska, Wrocław 1978.
- Prosnak M., *Polska flota wojenna w okresie wojny trzynastoletniej*, Nautologia, t. 29, cz. 1, 1994.
- Radoch M., *Najazd na opactwo Pelpińskie w 1433 roku*, Studia Pelpińskie, t. XXXII, R. 2002, s. 137-143.
- Spieralski Z., *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410*, Bydgoszcz 1961.
- Spannbauer M.I., Strzyż P. *Militaria średniowieczne z badań archeologicznych na terenie zamku w Rawie Mazowieckiej*, Acta Militaria Medievalia V, Kraków- Sanok 2009, s. 147-159
- Szpunar A., Glinianowicz M. *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, Acta Militaria Medievalia II, Kraków- Sanok 2006, s. 137-188
- Spors J. *Dzieje polityczne ziem Sławińskiej, Słupskiej i Białogardzkiej XII – XIV wieku*, Poznań 1973.
- Spors J., *Rola polityczna Święców w końcu XIII i początku XIV wieku*, Roczniki Historyczne, 46, 1980, s. 17 -38.
- Spors J. *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławińsko- Słupskiego od XII do początków XIV wieku*, Słupsk 1983.
- Strutyńska M. *Dzieje i stan obecny kolekcji inkubalów Pelplińskich*, Studia Pelpińskie, t. XVII, R. 1986, s. 81-87.
- Szamański, *Kontakty handlowe Wielkopolski w IX –XI wieku*, Poznań 1958.
- Szymczak J. *O początkach płatnerstwa krakowskiego*, KHKM, R. 36, 1988, nr 4, s. 697-709
- Szymczak J. *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII-XVw.*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Historica, Łódź 1989.
- Świętosławski W. *Strzemiona średniowieczne z ziem polskich*, Łódź 1990.
- Świński J. B. *Wczesne dzieje polan*, Łódź 1990.
- Śląski K. *Podziały terytorialne Pomorza w XII- XIII wieku*, Poznań 1960.
- Topolski J. *Dzieje Polski*, Warszawa 1976
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1350 -1450*, red. A. Nadolskiego, Łódź 1990.
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1450 -1500*, red. A. Nowakowskiego, Toruń 1998.
- Walenta K. *Wstępne wyniki badań kopca w miejscowości Leśno, gm.Brusy, woj. Bydgoszcz*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, nr 1, 1994, s. 145-158.
- Walicki M. *Malarstwo polskie XV wieku*, Warszawa 1938.
- Walicki M. *Malarstwo polskie. Gotyk, renesans, wczesny manieryzm*, Warszawa 1963.
- Wawrzonowska Z. *Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku*, Łódź 1976.

- Wawrzonowska Z, Kajzer L., *Chronologia dwóch kodeksów Legendy Śląskiej w świetle analizy militariów*, KHKM, R. 17, 1969, nr 3, s. 509-518.
- Wróblewska K. *Gotycka płyta nagrobna Kunona von Liebenstein w Nowym Mieście nad Drwęcą*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1961, nr 3, s. 321-354.
- Wyrozumski J. *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek- 1370)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 2, Kraków 1999.
- Wyrozumski J. *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1980.
- Vossberg F. A., *Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel*, Berlin 1843.
- Zbierski A., *Port gdański na tle miasta w X–XII wieku*, Gdańsk 1964
- Żabiński G. *Uzbrojenie na późnośredniowiecznych freskach z kościoła parafialnego w Koziegłowach*, KHKM, R. 52, 2004, nr 3, s. 259-271
- Żak J., *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze Skandynawskimi od VI do VIII wieku n.e.*, Wrocław 1962.
- Żak J. *Zarys stanu dziejów badań nad „importami” skandynawskimi na słowiańszczyźnie Zachodniej*, Materiały Zachodnio-Pomorskie, t. 11, 1965, s.411 -460.
- Żukowski R. *Czepce czy kaptury? Uwagi na temat uzbrojenia ochronnego na Śląsku na przełomie XIII i XIV wieku*, KHKM, R. 47, 1999, nr 3-4, s.421-426.
- Żygulski Z. Jun. *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.
- Z. Żygulski, Jun. *Średniowieczna zbroja szydercza*, [w:], *Sztuka i ideologia XV wieku*, red. P. Skubiszewski, Warszawa 1978.
- Żygulski Z. Jun. *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982.